

КОНЦЕПТИ АТМОСФЕРНИХ ЯВИЩ У ТЮРКСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Пропонована стаття розглядає концепти атмосферних явищ у тюркській міфології з метою визначити особливості їхнього існування у цих писемних пам'ятках та з'ясувати, як означені міфологеми відбилися та функціонують на подальших щаблях розвитку тюркських та, зокрема, турецької мови.

Актуальність дослідження визначається недостатньою розробленістю питань когнітивної лінгвістики і, зокрема, концептосфери в східних, зокрема в турецькій мові.

Основним завданням статті є лінгвістичний аналіз концептів атмосферних явищ, взятих із матеріалів текстів тюркських міфів та легенд.

Оскільки концепт належить національній культурній свідомості, матеріалом для вивчення концептів є пам'ятки народної творчості, що являють собою джерело знань та цінностей нації, скарбницю її культури.

Термін “картина світу” виник у рамках фізики на межі ХІХ–ХХ ст. з 60-х років минулого сторіччя; проблема картини світу розглядається у рамках семіотики при вивченні первинних моделюючих систем (мови) та вторинних систем (міфу, релігії, фольклору, поезії тощо).

Міфологічне мислення моделювало світ у відповідності до образу та подоби людини. Давня людина знаходила знання у собі самій, у своїй підсвідомості, узагальнюючи досвід свого тілесного, душевного та духовного життя. А оскільки всі вищезазначені сфери її життєдіяльності є ізоморфними одна одній, і оскільки людина відчуває це тим більше, чим менше її підсвідомість обмежена свідомістю, знання, отримані нею в будь-якій сфері, вписувались в єдину, цілісну картину світу.

Група концептів, що розглядаються в пропонованому дослідженні, являє собою концепти культури, тому їхнє дослідження ведеться здебільшого на матеріалі текстів. Текст (легенда, міф, переказ) розуміється нами в широкому семіотичному смислі, а сукупність таких текстів створює культуру. Концепт є централь-

ною категорією в науково-лінгвістичному описі мовного відображення світу.

Міфологія давніх тюрків відома лише у фрагментах, що збереглись у давньотюркських рунічних та согдомовних пам'ятках VI–X ст.

У результаті аналізу тюркських легенд та міфів нами було виявлено особливості метафоричної концептуалізації атмосферних явищ, виражених субстантивами “дощ”, “вітер”, “грім”, “блискавка”, “хмара”, “веселка” тощо.

Хмари, дощі та сніг. Давні тюрки вважали хмари живими істотами. Головною особливістю та ідеєю тюркської міфології було вирізнення природних істот у поетичних творах. Імовірно, це бере початок та знаходить пояснення в ісламі та в тюркській міфології. Із плином часу тюркські народи створювали великі держави та, живучи життям великої країни, починали бачити природні явища такими, якими вони є насправді. Але спостерігалось і таке явище, що давні містичні вірування не були вилучені з мови поетичних творів. Прикладом цьому є такий вірш:

Agdı bulut kökreyü, yağmur tolı sekriyü,

Kalık anı ügriyü, kaçça barır belgüsüz.

Bulut kökreyip çıktı, yağmur, dolu seğırtti,

Gök de toplayıp, itti, nereye gider bilinmez (суч. тур.)

“Вийшла хмара ревучи, почався сильний дощ,

Небо надулось, і невідомо, куди піде далі”

[Ögel Bahaeddin 1995, 267].

Тут, як і у творах інших давніх тюркських народів, гуркіт грому не є волею богів, а вважається вигуками та ревінням хмар. Хмари уявляли схожими на диких звірів, і таким же чином їх зображали. Небо тут наділене людськими якостями, й усі природні явища з'являються лише у відповідності до його бажань та вимог.

Важливе значення мають фразеологізми, що існували у мові тюркських племен. Їх застосовували для того, щоб краще описати дощові або не дощові хмари. Хмари, з яких били блискавки, називали *dişi bulut* – “хмара-самиця”, а сторону, в якій блискавок не було, – називали *erkek tarafi* – “чоловіча сторона”.

Грім та блискавка. Час від часу ‘*gök gürlemesi*’, тобто “туркотіння неба”, фігурує у висловлюваннях, пов’язаних із державою. Часто давні тюрки порівнювали ‘*nöbet davulları*’ – “барабани вартових” – із громом, а прапори з блискавкою. У наступному, давньому тюркському народному вірші ці порівняння виражені досить яскраво:

***Bulut kökredi, urdu nevbet tuđı,
Yaşın yaşnadi, tarttı Hakan tuđı.
Gökler gürler gibi, vurdu nöbet davulu;
Şimşek çakar gibi çıktı, Hakanın tuđu.*** (суч. тур.)

“Загриміли, наче грім, барабани,

І з’явився, наче блискавка, прапор Хана”

[Ögel Bahaeddin 1995, 270].

Блискавки також часто фігурували у давньотюркських висловлюваннях про війну. Згідно з їхніми уявленнями, блиск шабель у бою був нічим іншим як блискавкою. Коли давні тюрки хотіли сказати “нехай засяє твій меч у нього над головою”, тобто “відрубай йому голову”, вони говорили: ‘*Yaşnat kılıç başını üze*’. Слово ‘*Yaşnat*’ у давньотюркській мові означало “запали блискаву”.

В уявленнях давніх тюрків хмари, збираючись до купи та підіймаючись вгору, здалеку подають голос; наступний вірш розповідає про те, як хмари вкривають землю дощами та водами. Звідси можна чітко зрозуміти, що тюрки давали окремі назви звукам, що видавали хмари, які підіймались вгору:

***Ördi bulut ingraşu, aktı akın müngreşü,
Kaldı budun tanglaşu, kökre takı mangraşur!***

[Ögel Bahaeddin 1995, 270].

*Bulut inleyip çıktı, seller böğrüşüp aktı,
Halk ise şaşa kaldı, gökler yine bağrışır!* (суч. тур.)

“Вийшла зі стогоном хмара, потекли із ревом паводки,

Люди ж завмерли від здивування, небо знов підняло шум!”

Відомо, що грім та блискавка – це явища природи, які з’являються з приходом весни – так, “*Yılbaşı, baharın şimşek dolu bulutları ile başlardı*” [Ögel Bahaeddin 1995, 271] – “Новий рік починався зі сповненими блискавок весняними хмарами”. Існувало чітке розмежування між весняними та літніми хмарами. Ось

як описує прихід весни з громом, сильними вітрами та завірюхами знову ж таки анонімний давньотюркський вірш:

***Keldi esin esneyü, kadhka tükel esneyü,
Kirdi budun kasnayu, kara bulut kökreşür.***

[Ögel Bahaeddin 1995, 271].

Esin geldi eserek, tipiye benzeşerek,

Halk kaldı titreyerek, kara bulut kökreşür (суч. тур.)

“Подув вранішній вітрець, що був схожий на завірюху,
Затремтіли люди, від ревіння чорної хмари”.

Тут у хмар уже з’являється колір; дощові хмари та хмари з блискавками починають називати ‘*kara bulut*’ “чорні хмари”. У тюркській міфології у чорних хмар були й інші символічні значення: коли народжувався великий герой або правитель, над його домівкою нависала чорна хмара, чекаючи народження цієї щасливої дитини. У тюркській міфології чорні хмари розподіляються за двома символічними ознаками: 1) *bir tekkara bulut* – “суцільна чорна хмара”: це свого роду посланці Бога, вони завжди з’являлись, коли народжувались або воювали великі та святі герої. Так, хмара була своєрідним захисником відважних молодих людей. 2) *Gökyüzünün kara bulutlarla kaplanması* – “небо, зтягнуте чорними хмарами” – мало зовсім інше символічне значення. Це було ознакою того, що Бог розсердився і хоче наслати на землю стійне лихо. Цей мотив присутній і у європейській міфології.

Держава древніх тюрків також прирівнювалась до своєрідної чорної хмари. У цьому вірші у словах ‘*gökte kara bulut, yerde devlet*’ – “на небі чорна хмара, а на землі – держава” – чорна хмара і держава уподібнюються одна до одної:

Kara bulutığ yel açar,

Urunç bile el açar [Ögel Bahaeddin 1995, 272].

Kap-kara bulutları, gökten ancak yel açar,

Rüşvet verirsen eğer, devlet sana il açar (суч. тур.)

Чорні-чорні хмари може принести лише вітер із неба,
І якщо ти даси хабара, держава дасть тобі цілий край.

Блискавки. З появою перших весняних блискавок киргизи, які жили близько до Алтайських гір, промовляли такі слова:

‘*Eski sene geçti, yeni sene geldi!*’ [Ögel Bahaeddin 1995, 273].
“Старий рік минув, новий рік настав!”

На їхню думку, новий рік починався з появою перших весняних блискавок.

Дощі. Дощі, хмари, грім, блискавки та буревії – це явища природи, які не можуть існувати окремо одне від одного. Звичайно, існує багато видів дощу. Ще з давніх часів давні тюрки вживали для їхнього позначення різні вислови. А регіони, в яких часто йшли дощі, називали *‘yağmurcul yer’* – “дощове місце”. Про сильний дощ тюрки говорили *‘katı yağmur’* – досл. “твердий дощ”; цей вислів використовується і досі у Анатолійському регіоні. *‘Yağmur dindi’* – “дощ вщух”, давні тюрки говорили *‘yağmur tindi’* – “дощ подав голос” – результат історичного озвінчення початкового приголосного t-d. Слово *‘çesinti’* “легкий дощ із мжичкою” – з’явилося досить недавно, а давні тюрки для позначення дрібного дощу використовували вираз *‘yağmur tamçurdu’* – “накрапає дощ”, що пов’язано із сучасним турецьким дієсловом *‘damlamak’* – “капати”.

Коли йде дощ, у віршах це часто порівнюється з найкращим стрільцем: *‘Yağmurun atışı şaşmaz, bilgini kişi de yanılmaz’* – “Вистріл дощу не хибить, як і не помиляється учений”.

‘Yaşartgan’ – “той, що зволожує”, тобто дощ, був, на думку тюрків, найважливішим дарунком природи, який зволожував усе навколо та дарував життя. Тому його поява, так само як і в ісламі, вважалась священною, а його назва з’являлась у кожному вірші про весну:

***Yağa tursu yağmur, yazılsu çiçek,
Kurumuş yığaçtan, salınsu küjek!*** [Ögel Bahaeddin 1995, 274].

*Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek,
Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!* (суч. тур.)

“Хай іде дощ, хай усе розквітне,
На засохлих деревах нехай з’являться квіти”.

Одним із найважливіших мотивів тюркської міфології є чари, які змушують краплі дощу падати з неба. Існували вірування, згідно з якими це відбувалося завдяки *‘Yada taşı’* [Ögel Bahaeddin 1995, 274] – так званому “Каменю яда”. Досі не було досліджено *‘Yada taşı’* у якості каменя. Нижче ми наводимо відомості із джерел, які показують нам, що тюрки сприймали “Камінь яда” як своєрідну живу істоту. Вони вважали, що у *‘Yada taşı’* було своє

тепло та свій голос, він також міг набувати різних форм, оживати та помирати.

Особливість “Каменів яда” полягала у тому, що вони приносили дощ, сніг і інколи мороз. Вони були темного кольору, з поверхнею в прожилках і розміром з кулак. Якщо ж такий камінь взяти в руки – відчувався холод, а якщо ним потрясти і прикласти до вуха, з нього линули деякі звуки. Після трьох років використання такий камінь поступово починав втрачати свою силу. Вважалось, що якщо цей камінь не використовується, його потрібно зберігати, поклавши у воду.

Давні алтайці зберігали свої “Камені яда” у теплих та сухих місцях. Влітку камінь вішали на спину коней, які задихалися від спеки, щоб остудити їх. Перед таким використанням його клали у холодну воду і залишали так на декілька днів.

Порівняймо, що північні монгольські племена використовували різні камені для викликання дощу та вітру. Камінь, що викликав вітер, мав назву *‘Zadan-ulan şubun’* “Задан-улан шубун” та був червоного кольору.

Сніг. Сніг є одним із найважливіших мотивів тюркського епосу. Давні тюрки вважали сніг одночасно символом чистоти та наївності. Наприклад, ось це давнє турецьке прислів’я є найкращим відображенням такого повір’я: *‘Tezek karda yatmaz, edgü isiz katmaz’*, тобто “Кізяк на снігу не залишається, добро зі злом не змішується”. Сніг є невід’ємною частиною півночі та несонячних регіонів: *‘Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez’* [Ögel Bahaeddin 1995, 275] – *‘Kuzeyde, kar eksilmez; koyunda, yağ eksilmez’* – “На півночі не поменшає снігу, на вівці не поменшає жиру”.

Хуртовина. Коли ішов сильний сніг, давні тюрки говорили *‘kar kızgurdi’* – “сніг розгнівався”, вони уявляли сніг як щось окреме від хмар.

Разом із початком снігопаду люди заходилися розчищати сніг. Прибирання снігу у зимові місяці ставало розвагою, часто переростаючи у змагання. Тому у старих турецьких словниках поряд із дієсловом *‘küremek’* – “загрібати лопатою” – стояло дієслово *‘küreşmek’*, тобто *‘kar küremek ve yarışmak’* – “змагатись у загрибанні снігу”.

Блискавки. Блискавки вважаються одними з найважливіших природних явищ, які викликали у людей страх та жах. Тюрки

забули про міфологічне походження блискавок та пов'язували причини їхнього виникнення з волею Бога. Тому, коли давні тюрки говорили *'Tanrı yıldırım veya şimşek çaktırdı'* [Ögel Bahaeddin 1995, 273] – “Бог запалив блискавку”, вони вважали це природне явище священним та підпорядковували його волі Бога.

У старому тюркському прислів'ї говориться: *'Kimin bile kaş bolsa, yaşın yakmaz', 'Kimin yanında bir kaş, yani değerli bir taş bulunursa, yıldırım onu yakmaz'* [Ögel Bahaeddin 1995, 273] – «Хто має **kaş** – “дорогоцінний камінь”, того не вразить блискавка». У значення поняття **kaş** – “дорогоцінне каміння” – у давньотюркській мові входили як золото та срібло, так і благородні метали. Як відомо, ці метали не можуть легко проводити електричний струм. Давні тюрки ж були впевнені, що дорогоцінні камені та метали відганяють блискавку та віддаляють її від людини.

Під час частих блискавок якути стукали одну об одну дорогоцінні речі і таким чином створювали певні звуки. Це було своєрідною зустріччю блискавки та “послання від Бога”. Хоча деякі етнографи розуміли ці звичаї по-іншому, по-своєму; вони вважали, що з ударом блискавки по землі розповзались деякі злі духи, тому якути за допомогою обряду з шумом хотіли відігнати злих духів.

Деякі міфи тюрків з Алтаю розповідають нам, чому блискавки є добрими та корисними. Вони вважали, що блискавка була тим, що найбільше лякало злих духів. Блискавка знищувала або виганяла злих духів та чортів. Злі духи, які хотіли врятуватись від блискавки, ховались під коріння дерев або в людські душі. У деяких міфах говориться про те, що злі духи, які відчували небезпеку блискавки, одразу ж перетворювались на білок та ховались у дерева. Блискавка ж знаходила це дерево, в якому заховалась білка, і вдаряла в нього.

Відомо, що у давніх тюрків існувало багато обрядів, пов'язаних із блискавками. Вважаючи появу блискавки добрим та щасливим знаком, вони боялись не самої блискавки, а того, що вона може не з'явитись. Якщо Богу не подобалось їхнє життя та вчинки, він міг не надіслати їм блискавки. Тому вони кричали, наче розмовляючи з Богом, та кидали в небо стріли.

Прадавні уйгури збирались на місці, на яке приходився удар блискавки, проводили там певні обряди, а після цих обрядів

приносили в жертву тварину і ховали її на цьому ж місці. Через деякий час вони знову збирались у тому ж місці, шамани читали молитви, а чоловіки сідали на коней та їздили навколо місця, що залишилось від удару блискавки.

Тюрки вважали місце, куди вдарила блискавка, священним. Правдою було і те, що це місце не приносило нічого доброго ні людям, ані тваринам. Тому люди намагались, наскільки це було можливо, обходити те місце стороною та не підпускати туди тварин.

Вітри. Згідно з легендами про тюркський каганат, правитель тюрків Іді-Нісібу міг викликати появу вітрів та штормів, коли сам того хотів. Цей приклад, узятий із тюркської міфології, показує нам, що тюрки надали честь керувати вітрами та дощами саме людям, тобто своїм пращурам.

Вірили в існування двох типів вітрів: 1) *değişen rüzgarlar* – “перемінні вітри”, вони починаються з приходом весни і тривають до закінчення літа; 2) *devamlı rüzgarlar* – “постійні, регулярні вітри”: більшість з них є холодними вітрами, і тривають вони безперервно впродовж тривалого відрізка часу або ж навпаки – недовго [Ögel Bahaeddin 1995, 299]. Як поява грому та блискавок вважалась початком нового року та весни, так і весняні вітри сприймалися як передвісники весни. Вітри, які змінювались залежно від пори року, багато чого пояснювали, і особливо це було важливим для мисливців та кочівників, що завжди їздили верхи.

Найпершим фактором, що регулював їхнє життя, була зміна напрямку вітру; приліт та відліт птахів залежав від напрямку вітру. З вітрами, які дули з півдня, птахи прилітали, а з північними вітрами птахи відлітали.

Легенди південного Сибіру, які є змішаним прототипом давньої тюркської міфології, базуються в основному на двох порах року. У цьому регіоні вважали, що боги дощу та вітру з’являлись лише у два сезони – узимку та влітку; і це – весняні та осінні вітри. Адже у Сибіру майже немає весни, а осінь там надзвичайно коротка. Тому народи Сибіру пов’язували весняний вітер із літом, а осінній – із зимою. Взагалі, бурятський бог вітру “Зада” – це дух, що пов’язаний із вітром та приносить дощі.

Вітри, що приносять дощі – це легкі та теплі вітри змінного напрямку. Вітри ж, які сповіщають мисливців про приліт птахів

та гусей, – це, знову ж таки, осінні вітри. Тому тюрки з Південного Сибіру називали цих птахів вітряними птахами.

У регіонах, де жили тюрки, осінь із весною краще відділяли від зими з літом. Особливо весняні вітри були добрими вісниками весни; більшість із них з’являлися з півдня, тому тюрки називали їх *‘Öngdin Yeli’* [Kutadgu Bilig 1947, 63] – “передній вітер”.

Якути вважали, що Бог, або дух, вітру жив на вершинах високих гір. Цей дух спав, вставав та гуляв на високих горах; іноді він свистів, і коли цей свист вдарявся в сніги, він збирав холодне повітря з їхньої поверхні та перетворював на вітер [Серошевский 1896, 667.]. Тому якути ніколи не говорили голосно на вершинах гір, а деякі якути називали цей дух вітру *Dağın Efendisi* [Ögel Bahaeddin 1995, 302] – “Хазяїн гори”. Цьому духові не подобались голосні звуки і особливо відлуння звуку – луна, і коли він це чув, одразу посилав на людей бурі [Трошанский 1915].

Перші згадки про вітер у тюркській літературі пов’язані з вершинами високих гір та верхівками дерев, як місця, де перш за все можна було відчувати вітер. Це яскраво виражено у такому старому тюркському прислів’ї: *‘Yığaç uçunga yel tegir, körklüg kişige söz kelir’* [Kaşgarlı Mahmud I 1928, 319] – *‘Ağaç ucuna yel deđer, güzel kişiyе söz gelir’* – “До верхівки дерева дістає вітер, до доброї людини – слово”.

Верхівки дерев також вважались місцями, де жили вітри. Вітри не могли опускатись до підніжжя гір та в долини, вони сягали лише гірських вершин і зникали. Ось як це описується у старому тюркському прислів’ї: *‘Erge, mung tegir; tag sengiringe, yel tegir’* [Ögel Bahaeddin 1995, 302], тобто *‘Erlere, keder deđer; dağ burnuna ise, yel deđer’* – “До чоловіка приходять горе, до гірської вершини вітер”.

Південні тюркські народи вірили, що вітри на них посилав “сірий бик”. Це вірування було найбільш поширене у південних регіонах Центральної Азії. Бурятські монголи ж, які проживали у південному Сибіру, на захід від озера Байкал, вірили в існування бога вітру, що мав подобу бика, і називали його *‘Buhan-Zada’*, що по-турецьки звучить як *‘Boğa-Yada’*. Цей дух існував у подібі бика та був пов’язаний із “Каменем яда”, тобто міг викликати дощ та вітер. Але як саме цей бик викликав дощ, нам досі невідомо.

Порівняймо, що народи на північному сході Азії вірили у існування птаха, що приносить вітер. Це вірування було схоже на подібне вірування народів Америки, які були впевнені в існуванні великого міфічного птаха (*Thunder-bird*) і вважали, що такі природні явища, як грім, блискавка та гроза були викликані цим птахом.

Давні тюрки вважали, що усі сили, що керували появою вітру та дощу, були у руках Всевишнього, а духи “Каменя яда” були нічим іншим як посередниками між Богом та людьми. Тюрки, відкидаючи на задній план сили, які викликали дощ, вірили, що все підпорядковувалось волі всемогутнього Бога. Звичайно, що велику роль у цих віруваннях відіграв іслам.

‘Tengri yagmur yağitti’ – ‘Tanrı yağmur yağdırdı’ [Ögel Bahaeddin 1995, 303] – “Бог змусив пролитися дощ”.

Відомо, що турки вважали східний напрямок священним. Вітри, що дули зі сходу, приносили людям щастя та добро. Згідно з легендою, яку описав Абдулкадір Інан, “Камінь яда” знаходили також у східних регіонах.

Імовірно, що були й інші причини, через які тюрки надавали великого значення східним вітрам. Вони думали, що і весняні вітри дули зі сходу. Тюрки вважали весну першою порою року, або ж початком року. Саме тому весну називали *‘Öngdin’* [Ögel Bahaeddin 1995, 304], тобто “перша пора року”; а слова *‘Öng’* та *‘ilgerü’* у давній тюркській мові мали значення “схід”. Вітри, що дули із заходу, приносили багато холоду. Хоча це й було особливістю клімату місцевості, в якій жили якути, незважаючи на це, вони не надавали значення цій природній особливості та намагались пояснити її з духовної точки зору. В анатолійських говорах західний вітер часто називали *Batı kara yeli* – “західний вітер, що дує літніми ночами із суші на море”. Але в Анатолії не збереглось давніх міфічних позначень для таких вітрів.

Kara yel – “північно-західний вітер”: у тюрків поява значення цього виразу походить із дуже давніх часів та має міфологічне підґрунтя. Хоча вираз *‘Kara yel’* і вживався для позначення холодних та морозних вітрів, що дули з півночі, але значення, що вміщував цей вислів, було більше символічним. У міфології центральної Азії були як вітри, які приносили добро, щастя, здоров’я та дуже добрі звістки, так і вітри, що приносили на землю смерть,

засуху та злидні [Radlof 1911, 20–21]. Власне, слово *'kara'* – “чорний” – як колір було символом північного напрямку; чорний колір також був як символом темряви та мороку, так і символом зла. Турецький вислів *'kara kış'* – “сувора зима” (досл. “чорна зима”) – є яскравим тому прикладом.

У алтайській міфології існувало вірування про те, що зірки були наче отворами у небі; холоди та вітри, що поширювались по земній поверхні, завжди з'являлись із цих отворів.

Смерч. Важливим явищем, що лякало та викликало інтерес у людей, був смерч. Якути, наприклад, вірили, що у середині смерчу існує певний дух.

У турецькій мові для позначення поняття “смерч” використовується слово *'kasırğa'*. У Анатолії для позначення цього ж поняття вживалось слово *'buruk'*, яке, імовірно, походить із давньотюркської мови та означає “закручений”; у діалектах турецької мови корінь дієслова *'bur-*’ має значення *'döndürmek, çevirmek'* – “обертати, вертїти, крутити”. Слово *'sorak'*, що використовувалось для позначення поняття “вихор, смерч”, також є для нас важливим. Дієслово *'sormak'* – “запитувати, питати” – у давніх тюркських мовах та в діалектах сучасної турецької мови вживається зі значенням “смоктати, всмоктувати, вбирати”. А слова *'sorok, soroy'* – вживались для позначення димарів [Yudahin 1945, 661]. У Анатолії ж для позначення вихорів, бур та ураганів використовувалось ще одне слово, *'talaz'* – “хвиля”, а в деяких регіонах Анатолії говорили *'kör talaz'* – дослівно “сліпа хвиля”.

Хуртовина. Слово *'tipi'* – “сніжна буря, завірюха” – вживається для позначення холодного вітру зі снігом; у давньотюркській мові воно звучало як *'tüpi'*, а сніжні та вітряні місцевості називали *'tüpçil yer'*. Щоб зрозуміти думки та вірування тюрків із приводу сніжних бур, потрібно звернутись до таких старих тюркських прислів'їв: *'Tütüşmeğinçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas'* – *'Kavgasız düzen olmaz, tipisiz hava açmaz'* [Kaşgarlı Mahmud 1943, 56–57] – “Без боротьби не буде порядку, без хуртовини не буде погоди”. *'Kalın bulutug tüpi sürer, karangu ışığ, urunç açar'* – *'Kalın bulutu tipi sürer, karanlık işleri rüşvet açar'* [Kaşgarlı Mahmud 1943, 71] – “Заметіль жене густі хмари, хабар призводить до темних справ”.

Веселка. Слово *'kuşak'* – “пояс” – є головною особливістю, що притаманна веселці в рамках усіх тюркських культур. Північно-алтайські тюрки називали веселку *'gök küşağı'* – досл. “небесний пояс”, були й такі народи, які називали веселку *'yay'* – “дуга”, *'Tanrı'nın katçısı'* – “Батіг Бога”, а в анатолійських діалектах її часто називали *'Al kuşak'* – “червоний пояс”, *'Ala kuşak'* – “барвистий пояс”, *'Al yeşil kuşak'* – “червоно-зелений пояс”, *'Dede kuşağı'* – “пояс предків”, *'Ebe kuşağı'*, *'Ebem kuşağı'* – “пояс повитухи” [Ögel Bahaeddin 1995, 227].

Такі анатолійські вислови, як *'Eleğim sağma'*, *'ineğin sağma'* – це, найімовірніше, запозичене від арабського *'Alâ'im semâ'* та змінене у відповідності до народної етимології. Поняття *'Keman-ı Şeytan'*, тобто *'Şeytanın yayı'* [Mütercim Asım Efendi: *Burhan-ı katı tercümesi*, s. 456] – “чортова дуга” – запозичене з іранської культури та походить від вислову *'Kavs-i kuzah'*.

Веселка – *'Gök kurtun yelesi'* – “грива небесного вовка”, *'Güneşin kulağı'* – “Вуха сонця”: це вирази, що збереглись із часів прототюркського світу. Киргизи називали веселку *'Gök cele'*, тобто *'Gök yele'* – “небесна грива” у віруваннях тюрків, які усі їздили верхи та займались тваринництвом.

'Güneşin veya güneş ışıkların kulağı' – “Вуха сонця чи сонячних променів”. Так веселку називали киргизи [Юдахин 19454–1948, 517]; цей вираз є важливим з погляду на космологічні вчення тюрків.

На думку древніх тюрків, веселка – це *'Ak yol'* – “білий, чистий шлях” та *'Cennet köprüsü'* – “місток до раю”, тобто міст, що з'єднує цей світ із потойбічним світом. У Анатолії та в старих османських книгах вираз *'Ak yol'*, що вживався для позначення веселки, мав велике значення, адже він, певно, мав духовну глибину.

Казанські татари називали веселку *'Salavat köprüsü'* – “міст до молитви пророку Мухамеду та його роду”. У цьому ісламізованому регіоні веселку називали також *'Selamet köprüsü'* – “міст до здоров'я, благополуччя”. Чуваші, що були християнами та язичниками, вживали цей ісламський вираз у такому вигляді: *'Azamet-keberri'* та *'Saramat-keberri'* [Radlof 1911, 353], тобто вони вважали веселку “мостом, що веде до краю землі”. Це вірування існувало і в Європі.

Веселка '*Altı tane yay gibi*' [Ögel Bahaeddin 1995, 229] – “як шість дуг”; це спостерігалось в малюнках на барабанах шаманів: там зображували шість дуг поряд з основною опорою землі – залізними стовпами.

Вважалось, що шамани потрапляли на небо за допомогою веселок. Тут знову ж таки проявляє себе культура тюрків-кочівників. У легендах Алтаю немає жодної згадки про це. Згідно з деякими звичаями, дорогу шаману вказували сині, білі, червоні та жовті шматочки тканини, що були прив'язані до однієї нитки. Деякі дослідники вважають, що це була веселка, а інші були переконані, що білі та сині шматочки тканини позначали небо, а червоні та жовті – веселку [Агапытов 1883, 46]. Деякі шамани вважали, що веселка – це міст, що веде на небо.

Отже, аналіз дослідженого текстового матеріалу свідчить про те, що різні концепти на позначення атмосферних явищ у міфології різних тюркських народів об'єднуються тим, що з їхньою допомогою людина пізнає світ навколо себе, а особливо – ту лінгвокультуру, до якої вона належить, а також відображає результати цього пізнання, та передає з їхньою допомогою накопичений досвід. Звертання до природних мотивів та образів вказує на значну роль традиційного світосприйняття в тюркській міфології, а спостерігання за атмосферними явищами, як явищами природи, являє собою спробу пізнати їхню суть зсередини.

З цих міфологічних уявлень ми бачимо, що образна складова кожного з досліджуваних концептів формується наївною картиною тюркських мов, містить наївні уявлення та “мисленнєві образи” тюрків про кожне з атмосферних явищ, які знаходять своє відображення у мові.

Ціннісна складова концептів несе в собі суспільно важливу інформацію, що є реалізацією основного принципу дослідження культури та мови, для чого й виокремлюється концепт.

Емотивно-експресивна складова концепту пов'язана з емоціями давніх тюрків, виявленням їхніх почуттів.

Концепти, що позначають атмосферні явища, мають двоїсту природу: з одного боку, вони є реальними, через денотат вони є виразниками реального світу, перебувають у часово-просторових відношеннях. З іншого боку, ці концепти не належать до реальної дійсності, оскільки є проекцією ідеального, вічного. Формуються

концепти в процесі трансформації з одного рівня сприйняття світу в інший. Перехід концепту із природної сфери до сфери ментальної супроводжується процесом семантичного перетворення.

ЛІТЕРАТУРА

- Анохин А. В.* **Материалы по шаманству у алтайцев.** SMAE, IV. Ленинград, 1924.к, 1887.
- Вербицкий В. И.* **Алтайские инородцы.** Москва, 1893.
- Катанов Н. Ф.* **Сказания и легенды минусинских татар.** Сибирский сборник.
- Пакарский Е. К.* **Yakut Sözlüğü** (türkçesi), I. Ankara, 1945.
- Потанин Г. Н.* **Очерки Северо-Западной Монголии.** I–IV. Санкт-Петербург, 1887–1883.
- Серошевский В. Л.* **Якуты.** Санкт-Петербург, 1896.
- Хангалов М. Н.* **Новые материалы о шаманстве у бурят.** Иркутск, 1890. II, 2.
- Юдахин К. К.* **Кыргызский словарь.** Москва, 1940.
- Ahmed Vefik Paşa.* **Lehçe-i Osmani.** İstanbul, 1306.
- İnan Abdulkadir.* **Tarihte ve bugün Şamanizm.** Ankara, 1945.
- İnan Abdulkadir.* **Yakut Şamanizmindeki 'İi-Kul'.** Türkiyat Mecmuası, 1943. 3.
- İnan Abdulkadir.* **Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntıları.** İlahiyat Fak. Mecm. 1952. 4.
- Kaşgarlı Mahmud.* **Kilisli Rifat Bey yayını.** İstanbul, 1333. В. Altay terc., I–IV, 1941–43.
- Kutadgu Bilig,** R. *Rahmeti* Arat yayını, I, İstanbul, 1947.
- Ögel Bahaeddin.* **Türk Mitolojisi** (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), II, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995.